

העשרה¹

התפתחות המחשבה הלאומית

עד מחצית המאה ה-19

עמים אשר אימצו את התפיסה הלאומית, מסוף המאה ה-18 ואילך, פעלו להקמת מדינות לאום ריבוניות אשר נועדו לשחרר את קבוצת הלאום מצורות שונות של דיכוי ומגבלות. אולם, בעוד שהחתיירה לריבונות מדינית והשאיפה לשחרור היו לגורמים קבועים במחשבה הלאומית, פעלו בארצות אירופה נסיבות היסטוריות שונות אשר השפיעו בדרכים מגוונות על התפתחותה של המחשבה הלאומית, בקרב עמי אירופה השונים, ואשר הביאו לעיצובם של מספר תפיסות לאומיות נפרדות. **בפרק זה נעמוד על התפתחות המחשבה הלאומית באירופה מסוף המאה ה-18 ועד למחצית המאה ה-19**, נראה את המכנה המשותף לכל התפיסות הלאומיות שהתפתחו באירופה בתקופה זו, אילו מגמות יסוד מחשבתיות התפתחו מתוך מכנה משותף זה, כיצד תורגמו מגמות יסוד אלה לתפיסות לאומיות נפרדות, ומהם הגורמים ההיסטוריים שהביאו לגיוון מחשבתי זה.

1. התפיסה הלאומית: רעיון מרכזי ומגמות יסוד

1 (א) הרעיון המרכזי: התפיסה הלאומית ככוח משחרר

מטרתם הבסיסית של כל המחזיקים בתפיסה הלאומית היא **שחרור**, מטרה שלמענה הקדישו קבוצות הלאום את מירב מאמציהן: במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 פעלו באירופה עמים שונים, שאימצו את התפיסה הלאומית, כדי להשתחרר מהמגבלות שהטיל עליהן הסדר הישן.

1 (ב) שתי מגמות היסוד הקיימות בתפיסה הלאומית

חלק מהמחזיקים בתפיסה הלאומית הוסיפו פירוש נוסף למושג **שחרור**. על פי פירוש זה השחרור אינו חל רק על קבוצת לאום אחת, אלא יש להחילו על כל בני האדם. כדי לממש פרשנות זו של השחרור הלאומי יש להפיץ את רעיון השחרור כך שבסופו של דבר יוקם סדר עולמי חדש שיתבסס על התפיסה הלאומית. כתוצאה מפרשנות זו ניתן לזהות בתפיסה הלאומית שתי מגמות יסוד נפרדות:

☞ **מגמה פרטיקולריסטית² (בדלנית): המחזיקים בגישה זו שואפים לקדם את הצרכים הפרטיקולריסטיים של קבוצה לאומית אחת בלבד³.**

☞ **מגמה אוניברסלית⁴ (כלל אנושית): למחזיקים בגישה זו שאיפה כפולה:**

✓ **לקדם את צרכיה הפרטיקולריסטיים האתניים של קבוצת הלאום שלהם (בדומה למגמה הפרטיקולריסטית), ובנוסף:**

✓ **לייסד סדר עולמי לאומי חדש, שבו כל העמים ישחררו ממגבלותיהם ויחיו במסגרות לאומיות.**

1 (ג) שלוש תפיסות לאומיות מרכזיות

מתוך השאיפה המרכזית לשחרור, הטבעה בתפיסה הלאומית, ומתוך המגמות המרכזיות העולות מתפיסה זו, התפצלו עד מחצית המאה ה-19 שלוש תפיסות לאומיות מרכזיות, אשר השפיעו באופן משמעותי על מהלך

¹ פרק זה הוא פרק העשרה לספר "הלאומיות המודרנית וראשית הציונות" (יגאל משעולי; היי סקול).
² מגמה זו באה לידי ביטוי על פי רוב בתפיסות לאומיות המדגישות את הזהות האתנית של בני קבוצת הלאום (ראו להלן).
³ ניתן לראות במגמה זו כבסיס ללאומנות.
⁴ מגמה זו באה לידי ביטוי על פי רוב בתפיסות לאומיות המדגישות את ההיבט הליברלי של הלאומיות (ראו להלן).

ההיסטוריה האירופית עד לשנות ה-90 של המאה ה-19: **התפיסה הליברלית-אוניברסלית, התפיסה הליברלית-אתנית, והתפיסה הרומנטית**.⁵ תפיסות אלה שואפות לשחרור, אך הן נבדלות אלו מאלו בדרך בה הן נותנת ביטוי למתח הקיים בתפיסה הלאומית לבין המגמה הפרטיקולארית למגמה האוניברסלית. להלן נרחיב על שלוש הגישות הלאומיות שהוזכרו כאן, נראה מה היו יעדיהן ומהם הגורמים ההיסטוריים שהובילו להתפתחותן.

2. הלאומיות הליברלית-אוניברסלית

2 (א) יעדי הלאומיות הליברלית-אוניברסלית

המושג ליברליזם נובע מהמילה האנגלית Liberty, שפירושה בעברית *חירות*. התפיסה הליברלית שאפה להקים משטרים מדיניים שיתבססו על התבונה וההיגיון. תפיסה זו הניחה שההיגיון מוביל בהכרח למסקנה כי כל בני האדם שווים, וככאלה הם זכאים ליהנות מחירות וזכותם להיות שותפים בהנהלת ארצם. לפיכך, מטרתה העיקרית של הלאומיות הליברלית הייתה להעניק לחלקי השונים של העם זכויות, אשר ישחררו אותם מהמגבלות שהוטלו על חירויותיהם על ידי השלטון הקיים, במסגרת הסדרי הסדר הישן. בהתאם לכך, מטרתה המרכזית של הלאומיות הליברלית הייתה לשחרר את ציבור הנשלטים משליטתו הבלעדית של המלך, תוך נטילת הריבונות מידיו ומסירתה לידי העם. הודות לכך, הלאומיות הליברלית לא הדגישה את ההיבטים האתניים כמרכיב זיקה יסודי של קבוצת הלאום, מפני שלא היה לה צורך בכך. הלאומיות הליברלית התרכזה בהיבטים הרעיוניים אידיאולוגיים, כלומר- בהענקת חירות לכל בני האדם החיים בממלכה. תפיסה זו של הלאומיות גרמה לכך שהגל הראשון של הלאומיות, כלומר- הגל הליברלי, היה פתוח לקבלת בני אדם מקבוצות אתניות שונות, אשר קיבלו את העקרונות הרעיוניים של קבוצת הלאום.

2 (ב) הרקע ההיסטורי להתפתחות הלאומיות הליברלית-אוניברסלית

הלאומיות הליברלית התפתחה בארצות שבהן גרו כל בני קבוצת הלאום, ואשר הייתה בהן מידה רבה של אחידות אתנית. בשל כך, לאומיות זו לא נאלצה להיאבק להגנה על זהותה האתנית או למען קיבוץ בני הקבוצה האתנית במקום אחד, ויכולה הייתה להתרכז במאבק להשגת החירות מידי הריבון הקיים. בלאומיות זו אמנם קיים יסוד אתני, אך מכיוון שהיסוד האתני לא סבל מאיום, הודגש בה היסוד האוניברסלי, שדחף להפצת התפיסה הלאומית ולייסוד סדר עולמי חדש שיתבסס על הלאומיות הליברלית.⁶ הדוגמאות המובהקות ללאומיות הליברלית הן הלאומיות האמריקאית, שבאה לידי ביטוי במהפכה האמריקאית בשנת 1776; והלאומיות הצרפתית, שבאה לידי ביטוי באירועים המהפכניים שהתרחשו בשנת 1789.⁷

3. הלאומיות הליברלית-אתנית

3 (א) יעדי הלאומיות הליברלית-אתנית

התומכים בתפיסה זו היו שותפים לתפיסה הליברלית, אשר ראתה את כל בני האדם כשווים וכבני חורין, אך טענו שהמסגרת הטבעית והנכונה ביותר למימוש שוויון זה היא מדינת הלאום שבסיס הזיקה המאחד את חבריה הוא אתני. בהתאם לכך, הלאומיות הליברלית האתנית שאפה לייסוד מדינה, שתהיה בעלת אחידות

⁵ בשנות ה-90 של המאה ה-19 התפתחה תפיסה לאומית נוספת- הלאומיות האינטגרלית.

⁶ ניתן למצוא את היסוד האתני גם במהפכה האמריקאית וגם במהפכה הצרפתית: במהפכה האמריקאית- למרות שמהפכה זו נתנה ביטוי מובהק לרעיונות החירות והשוויון, רעיונות אלה לא חלו על השחורים והאינדיאנים; במהפכה הצרפתית- הצבא הצרפתי הרפובליקני אמנם החיל את רעיונות המהפכה בכל הארצות שכבש, אך השלטון הצרפתי העדיף בראש ובראשונה את האינטרסים הצרפתיים על פני יישום של "עקרונות המהפכה [הליברליים]".

⁷ תפיסה לאומית זו התקיימה גם בבריטניה, בה פעלו כמה מהוגי הדעות החשובים של תנועת ההשכלה ובהם תומס הובס וג'ון לוק, והיא באה לידי ביטוי במסגרת תיקוני החקיקה שנחקקו בבריטניה במחצית הראשונה של המאה ה-19.

לאומית-אתנית, ואשר במסגרתה תמומש תפיסת העולם הלאומית הליברלית, המבטיחה שוויון וחירות אישית.

3 (ב) הרקע ההיסטורי להתפתחות הלאומיות הליברלית-אתנית

הלאומיות הליברלית-אתנית הושפעה באופן ישיר מהתפיסה הלאומיות הליברלית וכמוה שאפה לממש את ערכי השוויון והחירות. אולם, למרות הדמיון המחשבתי הבסיסי, לאומיות זו התפתחה בתוך הקשר היסטורי שונה, ונאצלה לתת מענה לצרכים שונים.

התפיסה הליברלית-אתנית נולדה בקרב הקבוצות האתניות שחיו תחת שלטון של האימפריות הרב אתניות: הקיסרות האוסטרית והאימפריה העות'מנית. עמים אלה נשלטו על ידי גורמים חיצוניים, שלא באו מתוך הקבוצה האתנית, ולכן נאלצו להתמודד לא רק עם שלטון קיים, שהחזיק בידיו את הריבונות ומנע את מימוש התפיסה הליברלית, אלא אף עם העדרה של מסגרת מדינית שבה בני הקבוצה האתנית היוו רוב. בשל שילוב גורמים ייחודי זה, שהוליד את התפיסה הליברלית-אתנית, הציגו המחזיקים בתפיסה זו עמדה ייחודית, לפיה תפיסת החירות הליברלית תיתכן רק במסגרות מדיניות שבסיסן אתני וכי סדר מדיני חדש, שיישען על בסיס הנחה זו, יהיה בעל תועלת לאנושות כולה, ולא רק לחברי הקבוצה האתנית.

הדוגמאות המובהקות ללאומיות הליברלית-אתנית הן הלאומיות שבה החזיקו עמי הקיסרות האוסטרית, שבה לידי ביטוי באירועי אביב העמים בשנת 1848; והלאומיות האיטלקית, שהביאה בסופו של דבר לאיחוד איטליה בשנת 1861.

4. הלאומיות הרומנטית

4 (א) יעדי הלאומיות הרומנטית

כפי שראינו קודם לכן, הלאומיות הליברלית טענה שבני האדם הם יצורים תבוניים ושווי זכויות, והיא שאפה להקים מסגרת מדינית שתתבסס על התבונה וההיגיון המשותפים לכל בני האדם. לעומת זאת, הרומנטיקה היא תפיסה מחשבתית המבליטה את הרגש, התרבות והתורשה, ולא את ההיגיון. היא מדגישה את ההבדלים שבין בני האדם וטוענת שהבדלים אלה נובעים משורת גורמים, כמו אקלים וחיים במסגרת גיאוגרפית נתונה, שהשפיעו על יצירת תרבות ייחודית. התפיסה הרומנטית הניחה שההבדלים בין הקבוצות האתניות אינם ניתנים להבנה בכלים הגיוניים⁸, וראתה בהם בסיס להצדקת לאומיות אשר אינה מבוססת על היגיון. הלאומיות הרומנטית הדגישה את ההיבט הלאומי האתני, על חשבון ההיבט הליברלי, לעיתים עד כדי התעלמות מוחלטת מהיבט זה, ולעיתים אף תוך דחייתו באופן עקרוני.

התפיסה הרומנטית שאפה להקים מדינה שתיתן ביטוי לרגשות הזיקה שבסיסם אתני. לצורך כך הלאומיות הרומנטית שאפה להקים מדינה שתכלול את כל חברי הקבוצה האתנית, גם אם חלקם דוחים רעיון זה, וזאת תוך פירוק המסגרות המדיניות הקיימות.

התפיסה הרומנטית כתפיסה שמרנית

להבדיל מהתפיסה הליברלית, ששאפה לשנות את הסדר הישן, כך שיתאים להיגיון האנושי, התפיסה הרומנטית שאפה להחיות את עברו המפואר של העם. הסדר הישן נראה למחזיקים בתפיסה הרומנטית כסדר טבעי שראוי לחיות לפיו, מפני שהוא לא נסמך על ההיגיון האנושי והבלתי טבעי, ומפני שהוא שימר את ההבדלים האתניים והטבעיים שבין הקבוצות האנושיות.

⁸ התפיסה הרומנטית סיפקה את הבסיס להתפתחותם של הנחות היסוד של התפיסה הגזענית. התפיסה גזענית מניחה שהגורמים האקלימיים וגיאוגרפיים, שיצרו את ההבדלים בין בני האדם, באים לידי ביטוי בתורשה ומביאים ליצירת קבוצות אתניות נפרדות שבסיסן גנטי-גזעי. תפיסות גזעניות אלה, שהתפתחו במהלך המאה ה-19, הביאו לבסוף לעליית המשטר הנאצי ולשואה של העם היהודי במאה ה-20.

4 (ב) הרקע ההיסטורי להתפתחות הלאומיות הרומנטית

התפיסה הרומנטית התפתחה בעיקר בקרב דוברי הגרמנית, שחיו בממלכות ובנסיכויות נפרדות.⁹ הקושי המרכזי שאיתו נאלצו דוברי הגרמנית להתמודד לא היה הגבלת החירות על ידי השליט, אלא העדר מוחלט של מסגרת מדינית משותפת שכללה את כלל חברי הקבוצה האתנית. לפיכך, תומכי הלאומיות הרומנטית בגרמניה שאפו בעיקר לאחד את דוברי הגרמנית במסגרת מדינה אחת, תוך פירוק המדינות הגרמניות הקיימות. התפיסה הרומנטית נועדה להצדיק את הצורך בשינויים מדיניים חיצוניים, ולא את הצורך בשינויים פוליטיים פנימיים.¹⁰

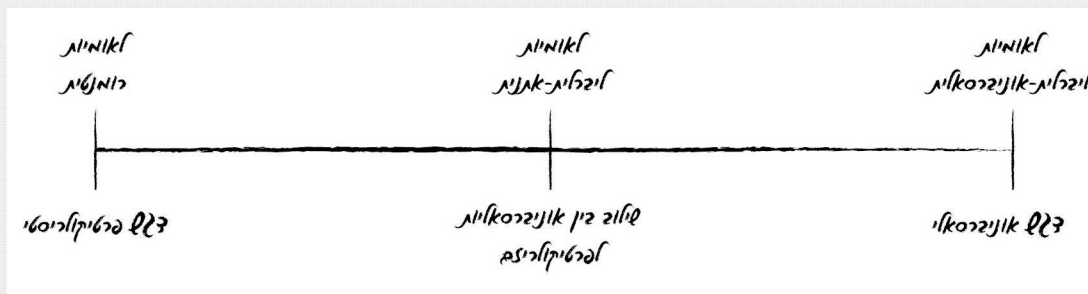
כאמור, הלאומיות הרומנטית התבססה בעיקר בקרב דוברי הגרמנית והביאה בסופו של דבר לאיחוד המדינות הגרמניות עם איחוד גרמניה בשנת 1871.

בפרקים הבאים נרחיב על כל אחת מהתפיסות הלאומיות שהובאו בפרק זה.

שימו לב!

התפיסות הלאומיות השונות אינן סותרות זו את זו ובכל אחת מהן ניתן למצוא ביטוי הן למגמה האוניברסלית והן למגמה הפרטיקולריסטית. תפיסות אלה נבדלות ביניהן בעיקר בהדגשים השונים שהן מעניקות למטרות שאותן הן שואפות להשיג. למעשה, ניתן לסדר את שלושת התפיסות הלאומיות על גבי ציר, על פי ההדגשים וסדר העדיפויות בו הן מדרגות את הערכים האוניברסליים והפרטיקולריסטיים של הלאומיות:

⁹ במאה ה-18, עד למלחמות נפוליאון, התקיימו קרוב ל-300 נסיכויות וממלכות גרמניות. במאה ה-19, לאחר עידן נפוליאון ועד לאיחוד גרמניה, הצטמצם מספרם באופן משמעותי, אך עדיין דוברי הגרמנית היו מפוצלים בכ-40 יחידות מדיניות נפרדות. הגישה הרומנטית התפתחה גם בקרב דוברי הפולנית, אשר גם הם חיו במסגרות מדיניות נפרדות: בקיסרות הרוסית, בממלכת פרוסיה ובאימפריה האוסטרית.

¹⁰ הלאומיות הגרמנית לא ויתרה על השאיפה לחולל שינויים פוליטיים פנימיים. יחד עם זאת, למעשה, דחו הלאומאים הגרמנים את העיסוק בהיבט זה של המאבק הלאומי לשלב מאוחר יותר. דחייה זו נבעה מהעדר קיומה של מסגרת מדינית משותפת לבני הלאום ומהצורך למקד את המאמצים בהקמת מדינת הלאום הגרמנית.

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

- ☞ **הרעיון המרכזי של התפיסה הלאומית:** מטרתם הבסיסית של כל המחזיקים בתפיסה הלאומית היא שחרור.
- ☞ **מגמות יסוד בתפיסה הלאומית:** בתפיסה הלאומית קיימות שתי מגמות יסוד:
  - ✓ **מגמה פרטיקולריסטית (בדלנית):** המחזיקים בגישה זו שואפים לקדם את הצרכים הפרטיקולריסטיים של קבוצה לאומית אחת בלבד.
  - ✓ **מגמה אוניברסלית (כלל אנושית):** המחזיקים בגישה זו שואפים לקדם את צרכיה הפרטיקולריסטיים האתניים של קבוצת הלאום שלהם (בדומה למגמה הפרטיקולריסטית), **ובנוסף** לייסד סדר עולמי לאומי חדש, שבו **כל העמים** ישתחררו ממגבלותיהם ויחיו במסגרות לאומיות.
- ☞ **שלוש התפיסות הלאומיות המרכזיות שהתפתחו עד למחצית המאה ה-19:**
  - ✓ **הלאומיות הליברלית:** מטרתה של הלאומיות הליברלית הייתה להעניק לחלקי השונים של העם זכויות, אשר ישחררו אותם מהמגבלות שהוטלו על חירויותיהם על ידי השלטון הקיים.
  - ✓ **הלאומיות הליברלית-אתנית:** מטרתה העיקרית של הלאומיות הליברלית האתנית הייתה לייסד מדינה, שתהיה בעלת אחידות לאומית-אתנית, ואשר במסגרתה תמומש תפיסת העולם הלאומית הליברלית, המבטיחה שוויון וחירות אישית.
  - ✓ **הלאומיות הרומנטית:** מטרתה העיקרית של הלאומיות הרומנטית הייתה להקים מדינה שתיתן ביטוי לרגשות הזיקה, שבין חברי הקבוצה, שבסיסם אתני ואשר תכלול את כל חברי הקבוצה האתנית, גם אם חלקם דוחים רעיון זה.

קטעי מקור

קטע מספר 1 - ההיסטוריון דיוויד תומסון¹¹

"...ביחד עם האידיאלים המהפכניים של חירות, שוויון ואחווה, היא [תפיסת ריבונות העם] הכריזה על זכות כל האזרחים, מבלי להתחשב בעושר או במעמד, להשמיע את קולם במידה שווה בהכרעות הפוליטיות... [לעומת זאת] כיבושי נפוליאון באירופה [חיזקו] את רעיונות הלאומיות. על כן ב-1815 הייתה הלאומיות באירופה כוח הרבה יותר ער מאשר הדמוקרטיה... בתחילה הייתה הלאומיות רוח של התנגדות לתובענותם ולשלטונם כבד העול של זרים, ולפיכך הייתה אנטי צרפתית. ניתן ערך חדש למוסדות מקומיים, למנהגים מקומיים, לתרבות המסורתית וללשון הלאומית. הרציונליזם וההשכלה של צרפת היו קוסמופוליטיים, אוניברסליים, אנטי לאומיים במהותם. בתגובה נגדן הייתה הלאומיות החדשה רומנטית, ייחודית ובלבדית מטבעה..."

¹¹ דיוויד תומסון, שם, עמ' 114 - 115.

קטע מספר 2 - ההיסטוריונית חדווה בן ישראל¹²

"...הלאומיות אינה כוח פרטיקולריסטי שעלה בהיסטוריה כאנטי תזה להשכלה ולעקרונותיה האוניברסאליסטיים, אלא היא למעשה אחת האידיאולוגיות שצמחו במישרין מעיקרון ריבונות העם של תקופת ההשכלה. הלאומיות, בעיקרה, מתייחסת לזכויות האומה כאל ישות קיבוצית; כל שאר התצורות הנלוות ללאומיות נובעות מנסיבות משתנות ומצירופיהן... קיים רעיון יסודי אחד של הלאומיות והוא מבוסס על רעיון הריבונות ועל הנטייה להמשכיות אתנית, תוך הדגשים משתנים בהתאם לתנאים ההיסטוריים. רעיון יסודי זה, בצירוף עם האירועים ההיסטוריים הלא צפויים, הוא שמסביר את רב גויותן של התנועות הלאומיות... הלאומיות עצמה קושרת בין הנחות אוניברסאליסטיות ופרטיקולריסטיות... [בתפיסה הלאומית] מופיעה כל אומה בשלמותה, על תרבותה, אופייה הייחודי וזכויותיה... אלא שהלאומיות, מעצם היותה דוגלת גם ביעדים פרטיקולריסטיים; עוסקת בהאנשה של אומות ובדירוגן, מניחה שקיימת התבדלות בן אומות, ומעודדת את האמונה כי כל אומה יכולה להיות חוק לעצמה..."

¹² מעובד מתוך: חדווה בן ישראל, בשם האומה, (אוניברסיטת בן גוריון; 2004), עמ' 4 - 7.